

Azərbaycan dili çoxdilli İnternet mühitində

Rasim Əliquliyev¹, Yedgar Cəfərov²

¹AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu

²AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

¹secretary@iit.ab.az, ²yedgar@yandex.ru

Xülasə— Çoxdilli domen adlarının yaradılması məsələləri nəzərdən keçirilmiş, Azərbaycan və digər türkdilli ölkələrdə bu təşəbbüsün həyata keçirilməsi perspektivlərinə diqqət yönəlmişdir. İnformasiya cəmiyyətinin bərabər inkişafı, qloballaşma şəraitində ana dilinin inkişafının təmin edilməsi, informasiya təhlükəsizliyi baxımından son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu məsələnin həlli üçün bir sıra təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər— domen adı; çoxdilli internet; çoxdilli domen adları; rəqəmsal uçurum.

I. GİRİŞ

«Çoxdilli internet» (Multilingual internet) anlayışı on ildən çoxdur ki, qlobal çevrələrdə böyük aktualıq qazanmışdır. Bu, anlayış virtual məkanda ingilis dilinin, habelə latın əlifbasının üstünlüyünün milli dil və əlifbaların xeyrinə dəyişdirilməsi məqsədindən irəli gəlir. Hazırda dünyadakı internet saytlarının 80 faizinin ingilis dilində olması müasir dövrün reallığıdır. 2000-ci ildən indiyə qədər başqa dillərdə yaradılan internet saytlarının ümumi nisbəti ingilis dilindəki saytlarla müqayisədə cəmi 20 faiz olmuşdur. Bunlar da yapon, alman, fransız, ispan, portuqal və çin dilində yaradılmış saytlardır [1].

Digər bir hesablama əsasən, hazırda dünya əhalisinin təxminən 2.6 milyardı (36 %) latın əlifbasından, 1.3 milyardı (18 %) Çin heroqliflərindən, 1.2 milyardı (16 %) hind əlifbasından, 1 milyardı (14 %) ərəb əlifbasından, 0.3 milyardı (4 %) kiril əlifbasından, 0.8 milyardı isə (12 %) digər milli əlifbalardan istifadə edir [2].

Bu da onu göstərir ki, dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan potensial internet istifadəçilərinin 64 faizi latın əlifbasından istifadə etməyən əhali qrupuna aiddir. Domen adlarının yaradılması isə ədədlərin və sırf latın əlifbasına aid hərfələrin birləşməsinə əsaslandığından bu vəziyyət latın qrafikasından istifadə etməyən dillərdə domen adlarının yaradılmasına və qeydiyyatına ciddi maneə törətməkdədir.

II. PROBLEMİN AKTUALLIĞI

Dünya əhalisinin mühüm əksəriyyətini təşkil edən Afrika, Hindistan, Cənubi Asiya kimi regionların qeyri-ingilis dilli əhalisinin böyük bir qisminin məhz qeyd edilən səbəblərdən internetdən istifadə edə bilməməsi regionlar, əhali qrupları arasında rəqəmsal uçurum (digital divide) problemini ildən-ildə dərinləşdirir və həm ölkələrin milli təhlükəsizliyini, həm də ümumilikdə bəşəriyyətin gələcəyini təhdid edən qlobal fəlakətə çevrilir.

Belə bir vəziyyət BMT və digər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən dəstəklənən İnformasiya Cəmiyyəti Layihəsinin

(Information Society Project) reallaşdırılmasını əngəlləyən ən ciddi maneələrdəndir.

Dil milli mədəniyyətin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Əgər bir fərd virtual məkanda özünü ana dilində ifadə edə bilmirsə, yaxud hətta öz mədəniyyətinə mənsub insanlarla virtual ünsiyyət üçün başqa bir mədəniyyətin parçası olan xarici dili öyrənmək məcburiyyətində qalırsa, burada internetin insanlara bəxş etdiyi mütləq azadlıq ideyası haqqında danışmaq mümkün deyildir. Belə bir vəziyyət qloballaşma şəraitində milli mədəniyyətləri latın əlifbası ilə ifadə olunan konkret bir mədəniyyətin təzyiqi altında saxlayır. Milli dillərin quruluşuna xələl gətirir, onlara yad təsirləri gücləndirir.

Domen adlarının yaradılması zamanı yalnız latın əlifbasından istifadə edilməsi iqtisadi baxımdan da bir sıra mənfi nəticələr doğurur. Bu gün dünya iqtisadi sisteminin əhəmiyyətli tərkib hissəsinə çevrilmiş e-trade - elektron ticarət fenomeni haqqında, fikrimizcə, geniş söhbət açmağa lüzum yoxdur. Ümumi dövriyyənin həcmi yüz milyard dollarlarla ölçülən belə bir alqı-satqı mühitində latın əlifbasından istifadə etməyən ölkələrə aid şirkətlərin latın əlifbasından istifadə edən ölkələrə aid rəqiblərinə uduzması qaçılmazdır.

Digər tərəfdən, məlumdur ki, ölkə, yaxud dünya miqyasında populyar bir əmtəə markasının yaradılmasından ötrü ayrı-ayrı şirkətlər tərəfindən hər il böyük həcmdə vəsaitlər xərclənir. Artıq bir çox domen adları da bütün dünyada nüfuzlu əmtəə markalarına çevrilmişdir. Bu zaman hər hansısa bir çin, yapon, yaxud ərəb firması internet üzərindən ticarət etmək üçün bazara öz əlifbası ilə deyil, latın əlifbası ilə yaradılmış markalar, o cümlədən domen adları ilə çıxmaq məcburiyyətindədir. Bu isə şirkətlər arasında əvvəlcədən haqsız rəqabətə yol açır.

Hətta latın qrafikasından istifadə edən ölkələrdə belə yenə oxşar problemlər ortaya çıxır. Məsələn, Türkiyə türkcəsindəki 29 hərfdən 6-ı domen adları sistemində istifadə edilmədiyindən “İş Bankı”, “Arçelik” kimi məşhur Türkiyə markaları öz domen adlarında “İsbank”, “Arcelik” kimi uyğunlaşdırmalar aparmaq məcburiyyətindədirlər [3].

İnsanların öz ana dillərindən istifadə edərək internet ünvanlarına çata bilməməsi, ayrı-ayrı cəmiyyətlərdə internetdən istifadə yaşı arasında da müəyyən fərqlər yaradır. Məsələn, Amerikada, Böyük Britaniyada, yaxud latın əlifbasından istifadə edən digər hər hansı ölkədə oxuyub-yazmağı yenicə öyrənən kiçik yaşlı bir uşaq ona lazım olan internet ünvanlarını çox asanlıqla yazıb tapa bilər. Amma Azərbaycanda ibtidai məktəbdə əlifbanı yenicə öyrənən bir uşağın Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin rəsmi saytına daxil ola bilməsi üçün Nazirlər Kabineti yazmağın gərək olduğunu öyrənməsinə bir neçə il zaman lazımdır.

Bütün bunları nəzərə alaraq, Aoyama Gakuin Universitetinin professoru Martin Dürst tərəfindən 1996-cı ildə irəli sürülən və sonrakı dövrlərdə daha da inkişaf etdirilən Çoxdillli domen adları (Internationalized Domain Names - IDN) ideyasının gerçəkləşdirilməsi istiqamətində səylər gücləndirilməkdədir. Birinci səviyyəli domenlərin idarə edilməsi ilə məşğul olan ICANN (The Internet Corporation for Assigned Names and Numbers) təşkilatı hələ 2003-cü ildən bu ideyanın həyata keçirilməsi üçün lazımi addımların atılmasını özünün əsas prioritetlərindən biri elan etmişdir.

IDN ideyası ölkələrin öz milli dillərindəki əlifbalardan istifadə edilməklə domen adlarının yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu ideya, hər kəsə öz ana dilində, milli əlifbası ilə domenlər yaradıb qeydiyyatdan keçirmək, onlardan istifadə etmək imkanı verir. Bununla, sağdan sola yazılan ərəb, yaxud ənənəvi çin heroqliflərindən istifadə edərək domen adlarının yaradılması da mümkündür.

ICANN təşkilatı bu sahədə məqsədyönlü proqrama malikdir. Bu proqram bir neçə aspekti özündə birləşdirir. Mənşə zonaların domen adları sistemində çoxdillli domen adlarının tətbiqi zamanı əməliyyat-texniki nöqteyi-nəzərdən təhlükəsizliyin, sabitliyin təmin olunması, qlobal internet cəmiyyətində çoxdillli domen adlarının tətbiqi məsələlərinə yanaşmaların, siyasət sənədlərinin hazırlanması və s. kimi məsələlər bura daxildir.

Çoxdillli domen adları ilə bağlı prosedurların hazırlanması kifayət qədər uzunmüddətli prosesdir. Bu prosesin birinci mərhələsi ümumi siyasətin hazırlanması dövrü kimi müəyyənlanmışdır. Bu proses başa çatdıqdan sonra milli məkandakı bütün domen adlarının çoxdillli domen standartı əsasında tətbiqi mümkün ola bilər.

Yaxın gələcəkdə hər bir xalqa öz ana dilində və milli əlifbasında internet resurslarına sahib olmaq imkanlarının təmin edilməsi məqsədilə hər il dünyanın müxtəlif ölkələrində beynəlxalq konfranslar, simpoziumlar keçirilir. 2009-cu ilin noyabrından ICANN müxtəlif ölkələrdən milli domen adlarının yaradılması ilə bağlı müraciətlərin qəbuluna başlamışdır.

Qeyri-latin domen adlarının ilk istifadəçiləri Misir, Səudiyyə Ərəbistanı, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Çin və Tailand sayılır. ICANN-ın qərarından əvvəl də bu ölkələrdə saytların adlarını həmin ölkələrin dövlət dilində yazmaq mümkün olsa da, bu tətbiqlər beynəlxalq səviyyədə tanınmadığından bu cür üsulu indiyə qədər hər kompüter qəbul etmədi. Beləliklə, görülmüş işin əhəmiyyəti azaldı. ICANN-ın həyata keçirdiyi təşəbbüslər isə bu problemin yoluna qoyulmasına kömək göstərir və hazırkı internet istifadəçiləri ilə bərabər, gələcəkdə internet xidmətlərindən faydalananların da işini asanlaşdırır.

IDN təşəbbüsünün özünü doğrultması üçün xeyli işlər görülsə də, ICANN-ın mövqeyinə görə, yeni çoxdillli sahədə domen adları hələ istifadəyə tam hazır deyil və əlifba yığımları hələlik test mərhələsindədir. Digər tərəfdən, texnoloji standartlarda dəyişikliklərin aparılmasından ötrü bütün çoxdillli domen adlarının tamamilə qəbul edilib edilməyəcəyi məsələsinə zəmanət verilmir. Bu sahədə görülən işlərin sürətlənməsi həm də milli dillərin maraqlarını təmsil edən şuraların mümkün qədər tez formalaşdırılmasından asılıdır. Ona görə də ICANN təşkilatı 17 milli dildə domenlərin yaradılması maraqlarını təmsil edən şuraların mümkün qədər

tez formalaşdırılması tövsiyəsini irəli sürür. Milli dillər siyahısına ərəb, çin, kiril, yunan, ivrit, yapon, Koreya, tamil, tay və digər dillər daxildir. Məhz bu dillərdə olan domenlər yüksək səviyyəli yeni domenlərin qeydiyyatı üçün "IDN Fast Track" proqramı üzrə təqdim edilən müraciətlərdə göstərilir. Digər milli dillərin nümayəndələrindən ibarət şuraların yaradılması vacib hesab edilmir. Lakin başqa dillərin təmsilçiləri tərəfindən təşəbbüs göstərilərsə, bu dillər üzrə də şuralar yaradıla bilər.

Beynəlxalq səviyyədə qeyri-latin domen adlarının tətbiqi genişləndikcə Azərbaycanda da milli əlifba hərflərindən istifadə olunmaqla domenlərin yaradılması mümkün olacaq. Artıq bu istiqamətdə müəyyən addımlar atılmaqdadır. Azərbaycan latin qrafikalı əlifbadan istifadə edən ölkələr qrupuna aid olduğu üçün milli domenlərimizin yaradılması o qədər böyük çətinliklər hesabına başa gəlməyəcək.

Azərbaycanda IDN-in tətbiqi üçün tələb olunan bütün şərtlər mövcuddur. Ən əsas tələblərdən biri IDN-in həmin ölkədə əsas dil olması məsələsidir ki, Azərbaycan dilinin ölkəmizdə rəsmi dil olması, demək olar ki, bütün ölkə əhalisinin bu dildə danışması belə bir şərti təmin edir.

III. TƏKLİFLƏR

Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan dilində milli domen adlarının yaradılması sahəsində müəyyən problemlər də olmamış deyildir və bu problemlərin həlli üçün müəyyən təkliflərin nəzərə alınmasına ehtiyac vardır. Azərbaycanda latin qrafikasından istifadə olunsa da, istifadə etdiyimiz əlifbada dilimizin daxili qanunlarına uyğunlaşdırılmış ə, ö, ğ, ş, ç, ı, ü kimi sait və samitlərin mövcudluğu milli domenlərin yaradılması üçün bir sıra texniki məsələlərin həllini zəruri edir.

Məlum olduğu kimi, hazırda latin qrafikalı Azərbaycan əlifbasındakı müvafiq hərflərin digər dillərə çevrilməsi zamanı onların hansı hərflərlə birləşmələrinə uyğun gəldiyini müəyyən edən konvertor mövcud deyildir. Ölkəmizdə istifadə edilən milli düzülüşlü klaviaturalarda yazılışı ingilis əlifbasının yazılışı ilə üst-üstə düşməyən Azərbaycan hərfləri xüsusi yapışqan kağızın köməyi ilə boş qalmış klavişlərdə yerləşdirilmişdir. Bu şəkildə milli mühitə adaptasiya edilmiş klaviaturalar tərkibində spesifik sait və samitlərin olduğu Azərbaycan sözlərinin birqiyətli formada başqa dillərə çevrilməsini qeyri-mümkün edir, bu zaman identifiklik itir. Ona görə də bu kimi məsələlər öz həllini tapmamış yaradılan milli domen adlarının ilk mərhələdə ancaq Azərbaycan hüduqlarından istifadəsi mümkün ola bilər. Çünki, əks halda xarici ölkələrdə yaşayan istifadəçilər milli domenlərlə yaradılan internet səhifələrinə daxil ola bilməyəcəklər. Ona görə də bu, əksəriyyətin ümumi qənaətidir ki, ilk mərhələdə milli domenlərin ölkə daxilindəki internet istifadəçiləri üçün nəzərdə tutulması daha məqsədəuyğun olardı. Eyni zamanda, gələcəkdə klaviatura düzümünün təkmilləşdirilməsi, hətta lüzum yaranarsa, Azərbaycan əlifbasında internet əsrinin tələblərinə uyğun bəzi korrektorların aparılması da qarşıda dayanan vəzifələr sırasındadır.

Ümumiyyətlə, milli domen adlarının yaradılması ilə bağlı təşəbbüslərin tək Azərbaycan miqyasında deyil, ümumilikdə türk dövlətlərini əhatə edən mədəni-coğrafi arealda həyata keçirilməsi daha məqsədəuyğun olardı. Keçmiş SSRİ tərkibindəki türkdillli ölkələrin dövlət müstəqilliyinə nail

olmasından və türk dünyası üçün, bir növ siyasi-mədəni mərkəz rolunu oynayan Türkiyə Cümhuriyyəti ilə əlaqələrin güclənməsindən sonra tez-tez gündəmə gətirilən ortaqlıq türk dili ideyasının reallaşdırılmasına məhz belə məqamlardan başlamaq, fikrimizcə, daha real və perspektivli görünür.

Bu gün dünyada global xarakter alan informasiya cəmiyyəti qurulması prosesində bütün tərəqqipərvər ölkələr kimi, türk dövlətləri də yaxından iştirak edir və həmin məqsədlə qəbul edilmiş fəaliyyət planları (E-Azərbaycan, E-Qazaxıstan, E-Tatarıstan və s.) üzrə konkret tədbirlər həyata keçirilir.

Bu sahədə ortaya çıxan problemlərin həlli, o cümlədən türk dillərində milli domen adlarının yaradılması təşəbbüslərinin gerçəkləşdirilməsi üçün türkdilli dövlətlər arasında çoxtərəfli əməkdaşlığın qurulması, təcrübə mübadiləsinin aparılması, intellektual potensialın səfərbər edilməsi son dərəcə zəruridir.

Virtual məkanda türk dillərinin tətbiqi və inkişaf etdirilməsi, ümumiyyətlə, bu xalqlar arasında ümumi informasiya məkanının yaradılmasına mane olan bir sıra səbəblər vardır. Müxtəlif türkdilli xalqların bir-birlərinin dillərini anlamasına, tərcüməçinin köməyi olmadan ünsiyyət yarada bilməsinə baxmayaraq, onlar bir-birlərinin yazılı informasiya resurslarından istifadə etməkdə çətinlik çəkirlər. Məhz bu problemlərə görə türkdilli xalqlar bir-birlərinin veb-saytlarından çox az istifadə edirlər. Bütün bunlar, daha çox əlifba və qrafikanın müxtəlifliyi, terminlərin, anlayışların uyğunsuzluğu ilə bağlıdır. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün müştərək şəkildə müvafiq konvertasiya, tərcümə və çevirmə sistemlərinin işlənilib hazırlanmasına, tətbiqinə böyük ehtiyac vardır.

Bu zərurətə əsaslanaraq, qeyd edilən məsələlər, o cümlədən türkdilli xalqların dillərində olan domen adlarının qeydiyyatı məsələsinin ICANN tərəfindən müsbət həlli üçün konkret addımların atılması, ICANN qarşısında .turan domen adının sTLD statusunda daxil edilməsi məsələsinin qaldırılması 2007-ci ilin 17-19 noyabrında Bakıda keçirilmiş Türk dövlət və cəmiyyətlərinin XI dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayında da AMEA-nın İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunun rəhbərliyi tərəfindən gündəmə gətirilmiş və bu məsələlər qurultayın yekun hesabatında öz əksini tapmışdır [4].

Türkdilli dövlətlərin alim və mütəxəssislərinin iştirakı ilə informasiya cəmiyyətinin formalaşması problemləri ilə bağlı birgə elmi tədqiqatların aparılması, beynəlxalq elmi-praktik konfransların təşkili, bu xalqların bir-birlərinin yazılı resurslarından istifadə edə bilmələrini asanlaşdırmaq məqsədilə kompüter konvertasiyası və tərcüməsi sistemlərinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi və s. bu kimi addımlar türk dillərində domen adları təşəbbüslərinin uğurla reallaşmasına böyük fayda verərdi.

IV. GÖZLƏNİLƏN NƏTİCƏLƏR

IDN-lərin vəd etdiyi müsbət perspektivlərə keçməzdən əvvəl, bu yeniliyin mənfə cəhətləri ilə bağlı rəylərə toxunmaq istərdik. Bir çox rəylərə görə, çoxdilli domen adları internetin universallığı ideyasını pozur. Bundan başqa, belə tətbiqlər müxtəlif ölkələrin internet resurslarını bir-birindən ayırır, informasiya fəzasının milli məkan hüddudunda qapanıb qalmasına rəvac verir. İnformasiya axtarışlarının çətinləşməsi, xarici səfərlərdə olan istifadəçilərin klaviaturla milli əlifbaya

aid hərflərin olmaması səbəbindən bəzi problemlərlə qarşılaşmaları və s. bu kimi qeydlər də çoxdilli domen adlarının mənfə cəhətləri ilə bağlı irəli sürülən rəylər sırasındadır.

Amma IDN-in müsbət perspektivləri daha çoxdur və həm Azərbaycanda, həm də ümumilikdə türk dünyasında bu yenilikdən istifadənin böyük səmərə verəcəyi qətiyyətlə şübhə doğurmur.

Çoxdilli domen adlarından istifadə, ilk növbədə, dil maneəsi səbəbindən internetdən istifadə imkanlarının məhdud olduğu bölgələrdə bu məhdudluğu ortadan qaldırır. Beləliklə, informasiya cəmiyyətinin bərabər, tarazlı inkişafı təmin olunur.

Çoxdilli domen adları vasitəsilə tam lokalizə edilmiş identifikatorların tətbiqi internet istifadəçilərinə virtual məkanda lokalizə edilmiş məzmunu daha asan çıxış imkanı qazandırır və internetin səmərəliliyi artır.

Çoxdilli domen adlarından istifadə, bu yenilikdən faydalanan ölkələrə daha çox maddi gəlirlərin daxil olmasını təmin edir. Məsələn, indiki vəziyyətdə ".com" sonluğu ilə bitən Azərbaycan internet sahifələri ölkə xaricindən çağırılır. Xaricə çıxış həcmi artırmaqdan ötrü lazım olan lazımlı xərclərin milli domen adlarının tətbiqi hesabına ixtisarı əhəmiyyətli qənaət deməkdir. Bu zaman domen və hosting ödənişlərinin ölkə xaricinə axını da dayanmış olur. Azərbaycan əlifbasından istifadə etməklə yaradılmış hər hansı bir sahifə, bu sahifəyə ölkədən bağlananların vaxt və xərclərinə qənaət etdiyi kimi, sahifəyə xaricdən bağlanan istifadəçilərə də xidmət göstərə biləcək.

Azərbaycan əlifbası ilə domen adlarının tətbiqi ingilis dilini bilməyən insanların, xüsusilə də yaşlı nəslin internet resurslarından istifadə imkanlarını genişləndirəcək. Domen adlarının yaradılması və tətbiqi ilə bağlı müəyyən məhdudiyətlər ortadan götürüləcək.

Azərbaycan hərfləri ilə domen adlarının tətbiqinin üstünlüklərindən biri də Azərbaycan dilində əmtəə nişanlarının düzgün təsvirinə imkan yaranmasıdır. Çoxdilli domen adları qeyri-ingilis dilli yerli bazarlara çıxış və bu bazarlarda reklam və marketing kampaniyalarının aparılması üçün də geniş və səmərəli imkanlar verəcək.

Bütün bunlar qeyd etməyə əsas verir ki, bir sıra dövlətlər kimi Azərbaycanda da rəsmi dövlət dilimizdə və latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasında domen adlarının yaradılması dövrün zərurətidir və bu istiqamətdə məqsədyönlü addımlar atılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

- [1] P. Dubey, "Overcoming the digital divide through machine translation." University of Jammu, India. http://translationjournal.net/journal/55mt_india.htm
- [2] <http://www.worldstandards.eu/other/alphabets/>
- [3] M.Alkan, C.Canbay, "İnternet alan adları yönetimi, mevcut sorunlar ve çözüm önerileri." http://tk.gov.tr/kutuphane_ve_veribankasi/raporlar/arastirma_raporlari/dosyalar/web_de_yayinlanan_rapor.pdf
- [4] http://anl.az/download/medeniyyet2007/noyabr/medeniyyet2007_noyabr_58.htm
- [5] <http://www.icann.org/tlds/>
- [6] www.itu.int/ITU-T/BUREAU/CIRC/125E.doc.
- [7] <http://www.icann.org/general/lynn-reform-proposal-24feb02.htm>
- [8] <http://ru.wikipedia.org/wiki/IDN>.